IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

MATN TURLARI VA ULARNING TINGLAB TUSHUNISH KOMPETENSIYASIGA TA'SIRI

Jonbo'tayeva Muharramoy
Andijon davlat pedagogika instituti
Bosshlang'ich ta'lim yo'nalishi magistrant taalabasi

Annotatsiya; Ushbu maqolada matn turlaaring tinglab tushunish koimpetensiyasiga ta'siri tahlil qilinadi.Unda narrativ, tavsifiy, dialogik,va ilmiy usuldagi matnlarning tinglovchi tomonidan axborotni qabul qilish va anglash jarayoniga ta'siri yoritilgan.Matnning mazmuni va uslubi va tuzulishi tinglab tushunish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. SHuningdek turli matn shakllarining eshitish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni hamda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar; matn turlarei, tinglab tushunish, kompetensiya dialogik matn, tavsifiy maatn.

Tinglab tushunishkompetensiyasi boshlang'ich ta'limda nutqiy faoliyatning asosiy ko'rinishi sifatida til egallash jarayonining poydevorini tashkil etadi. Ushbu jarayonda o'quvchining idrok etish faoliyati, fonetik signallarni ajratish, ularni nutq birligiga bog'lash, mazmunni rekonstruksiya qilish va kontekstni tushunish qobiliyatlari o'zaro uyg'unlashadi. Tinglab tushunish samaradorligi esa o'quvchiga taqdim etilayotgan matnlarning turi, ularning tuzilishi, mazmuniy murakkabligi va pragmatik maqsadi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Matnning tipi va janri tinglovchi ongida qaysi kognitiv jarayonlar faollashishini belgilab, ularning eshitilgan axborotni qay darajada anglashini aniqlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga eshittiriladigan matnlar mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy ketma-ketlik, lingvistik soddalik va kontekstual ravonlik talablariga javob berishi lozim. Chunki ushbu yosh bosqichida tinglovchi real vaqt rejimida axborotni qayta ishlaydi va ortiqcha murakkablikka ega bo'lgan matnlar idrok jarayonini sustlashtiradi. Informatif matnlar ko'proq faktlarni eshitish, ularni eslab qolish va qayta tiklashga yo'naltirilgani uchun o'quvchidan yuqori diqqat jamlanishini talab qiladi. Bunday matnlarda asosiy g'oya, dalil-bayonlar va xulosani aniqlash tinglab tushunish kompetensiyasini shakllantiruvchi muhim omil bo'lib xizmat qiladi[1].

Hikoya mazmunidagi matnlar esa o'quvchining emosional idrokini faollashtiradi, hodisalar rivojini kuzatish, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash va qahramonlarning fe'l-atvoriga baho berish imkonini yaratadi. Narrativ matnlar tinglovchini mazmunni yaxlit holda qabul qilishga yo'naltiradi, tasavvur jarayonini kuchaytiradi va mantiqiy izchillikni shakllantiradi. Shu munosabat bilan bunday matnlar boshlang'ich sinflarda tinglab tushunish ko'nikmalarining eng samarali rivojlantiruvchi vositasi hisoblanadi.

Dialogik matnlar tinglovchining tezkor idrokini talab qiladi, chunki suhbat jarayonida nutq qisqa, qisqa pauzali va ba'zan grammatik jihatdan to'liq bo'lmagan shaklda kechadi. Bu o'quvchilarda nutqni kontekstdan anglash, ma'no bo'shliqlarini to'ldirish va muloqotning pragmatik jihatlarini tushunish kompetensiyasini shakllantiradi. Dialog matnlari tinglovchi faol ishtirokini — taxmin qilish, javobni oldindan sezish, nutq niyatini aniqlash kabi kognitiv mexanizmlarni rivojlantiradi[2].

Tavsifiy matnlar esa o'quvchidan tasvirlangan predmet yoki hodisaning belgi-xususiyatlarini ketma-ket idrok etishni talab qiladi. Bunday matnlar idrok jarayonida detallarga

[1] Rost, M. "Teaching and Researching Listening" Pearson Education. (2011)[76-bet].

[2] Vandergrift, L., & Goh, C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. Routledge. (2012).[12-bet]

e’tibor qaratish, eshitilgan ma’lumotni tasavvurda tiklash, nutq obrazlarini shakllantirish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Chunki tasviriy matnlarda predmetning tashqi belgilarini aniqlash, ta’riflarni taqqoslash va umumlashtirish tinglab tushunishning konseptual bazasini mustahkamlaydi.

Amaliy ko‘rsatmalar mazmunidagi matnlar o‘quvchilarda eshitilgan axborotni darhol faoliyat bilan bog‘lash qobiliyatini kuchaytiradi. Ushbu turdagi matnlar tinglovchidan har bir bosqichni aniq anglash, ketma-ket amal qilish va vazifani to‘g‘ri bajarish uchun zarur bo‘lgan lingvistik signallarni tezda farqlashni talab qiladi. Shu jihati bilan instruktsiya matnlari tinglab tushunish jarayonida e’tibor, tezkor xotira va semantik moslashtirish qobiliyatini rivojlantiruvchi samarali vositadir[3].

Tinglab tushunish kompetensiyasi o‘quvchining nutqni idrok etish jarayonida eshitilgan axborotni mazmuniy qayta ishlash, uni mantiqiy struktura sifatida ongda qayta tashkil etish va kontekstga mos ravishda tushunishga qaratilgan murakkab psixolingvistik faoliyatdir. Ushbu jarayon samaradorligi bir qator ichki va tashqi omillarga tayanadi. Shulardan eng muhimlaridan biri-o‘quvchiga taqdim etilayotgan matnning turi, nutq shakli, strukturaviy tashkil etilishi va maqsadga yo‘naltirilganligi hisoblanadi. Chunki har bir matn turi o‘ziga xos idrok mexanizmlarini ishga soladi, tinglovchidan turli darajadagi kognitiv jarayonlarni faollashtirishni talab qiladi.

Matn turlarining tinglab tushunish jarayoniga ta’siri asosan nutqning qanday uslubda qurilgani bilan bog‘liq. Masalan, voqelikni ketma-ketlik asosida bayon etuvchi narrativ matnlar tinglovchidan vaqt ketma-ketligini kuzatish, hodisalarni bog‘lash va mazmun rivojini ichki mantiq bilan barqarorlashtirishni talab qiladi. Bunday matnlarni idrok etishda o‘quvchilarda epizodlar o‘rtasidagi aloqalarni anglash, asosiy voqeani aniqlash va xarakterlarning harakat motivlarini tushunish jarayonlari faollashadi. Narrativ matnlar, ayniqsa kichik yoshdagi o‘quvchilarda tinglab tushunishni rivojlantirishda samarali bo‘lib, ular uchun mazmunni tasavvur qilish, obrazlar yaratish va mazmuniy bog‘liqlikni tiklash orqali idrok jarayoni yengillashadi[4].

Analitik fikrlashni talab qiluvchi informativ matnlar esa faktlar ketma-ketligi, mavzuga oid atamalar, izohlar va tushunchalar orqali tinglovchining diqqatini yuqori darajada jamlashga undaydi. Bu turdagi matnlar eshitilgan axborotni mantiqiy kategoriyalarga ajratish, asosiy va ikkinchi darajali ma’lumotlarni farqlash, semantik yukni aniqlash kabi ko‘nikmalarni shakllantiradi. Shu sababli informativ matnlar boshlang‘ich ta’limda asta-sekinlik bilan joriy etiladi, chunki ularning idrok darajasi yuqori kognitiv faoliyatni talab etadi[5].

Tavsifiy matnlarda predmet yoki hodisaning belgi-xususiyatlari markaziy o‘rin egallaydi. O‘quvchi tasvirlangan holatni tushunish uchun ularning rang, shakl, hajm, xususiyat kabi jihatlarini eshitib, ongda jonlantirishi zarur. Bu jarayon idrokning tasviriy-kompozitsion mexanizmlarini faollashtiradi, nutqiy obrazlarni shakllantirish, tasavvur qilish va detallashtirish qobiliyatini rivojlantiradi. Tavsifiy matnlarning tinglab tushunishga ta’siri asosan vizual tasavvurni kuchaytirish, eshitilgan ma’lumotni ichki obrazlar asosida qayta ishlash bilan bog‘liq.

Dialogik matnlar mavqe jihatidan tinglovchini faol idrok jarayoniga chorlaydi, chunki suhbat shaklidagi nutqda ma’no ko‘pincha qisqa iboralar, kontekstual ishoralar, urg‘u va intonatsiyaga bog‘liq bo‘ladi. Bunday matnlarda o‘quvchi nafaqat eshitilgan ma’lumotni tushunishi, balki aytilayotgan gapning yashirin maqsadini, nutqning pragmatik mazmunini

[3] Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching, Pearson Longman. (2012).[90-bet]

[4] Nation, I. S. P., & Newton, J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. Routledge. (2009*)[79-bet]*

[5] Flowerdew, J., & Miller, L. Second Language Listening: Theory and Practice. Cambridge University Press. . (2005][75-bet]/.

aniqlashi kerak bo‘ladi. Shuning uchun dialoglar tinglab tushunish kompetensiyasining pragmatik komponentini — nutq niyatini anglash, suhbat davomiyligini kuzatish, subyektlar o‘rtasidagi munosabatni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tavsifiy matnlar esa tinglovchi ongida predmet yoki hodisaning obrazini yaratish jarayonini talab qiladi. Unda tilning sifat, holat, xususiyat bildiruvchi birliklari ustuvor bo‘lgani sababli o‘quvchi belgilarning ketma-ketligini idrok etadi, ularni umumiy tasvirga integratsiya qiladi. Bunday matnlar eshitilgan ma’lumotni tasavvur yordamida tiklash strategiyasini kuchaytiradi, bu esa tinglab tushunishning vizual-kompozitsion komponentini rivojlantiradi.

Ilmiy-informatsion yo‘nalishdagi matnlarning tinglovchi ongiga ta’siri esa boshqacharoq jarayonlar asosida yuzaga chiqadi. Ularning mazmunida Tinglab tushunish kompetensiyasi boshlang‘ich ta’limda nutqiy faoliyatning asosiy ko‘rinishi sifatida til egallash jarayonining poydevorini tashkil etadi. Ushbu jarayonda o‘quvchining idrok etish faoliyati, fonetik signallarni ajratish, ularni nutq birligiga bog‘lash, mazmunni rekonstruksiya qilish va kontekstni tushunish qobiliyatlari o‘zaro uyg‘unlashadi. Tinglab tushunish samaradorligi esa o‘quvchiga taqdim etilayotgan matnlarning turi, ularning tuzilishi, mazmuniy murakkabligi va pragmatik maqsadi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Matnning tipi va janri tinglovchi ongida qaysi kognitiv jarayonlar faollashishini belgilab, ularning eshitilgan axborotni qay darajada anglashini aniqlaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga eshittiriladigan matnlar mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy ketma-ketlik, lingvistik soddalik va kontekstual ravonlik talablariga javob berishi lozim. Chunki ushbu yosh bosqichida tinglovchi real vaqt rejimida axborotni qayta ishlaydi va ortiqcha murakkablikka ega bo‘lgan matnlar idrok jarayonini sustlashtiradi. Informatif matnlar ko‘proq faktlarni eshitish, ularni eslab qolish va qayta tiklashga yo‘naltirilgani uchun o‘quvchidan yuqori diqqat jamlanishini talab qiladi. Bunday matnlarda asosiy g‘oya, dalil-bayonlar va xulosani aniqlash tinglab tushunish kompetensiyasini shakllantiruvchi muhim omil bo‘lib xizmat qiladi[6].

Dialogik matnlar tinglovchining tezkor idrokini talab qiladi, chunki suhbat jarayonida nutq qisqa, qisqa pauzali va ba’zan grammatik jihatdan to‘liq bo‘lmagan shaklda kechadi. Bu o‘quvchilarda nutqni kontekstdan anglash, ma’no bo‘shliqlarini to‘ldirish va muloqotning pragmatik jihatlarini tushunish kompetensiyasini shakllantiradi. Dialog matnlari tinglovchi faol ishtirokini — taxmin qilish, javobni oldindan sezish, nutq niyatini aniqlash kabi kognitiv mexanizmlarni rivojlantiradi[7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. Rost, M. “Teaching and Researching Listening” Pearson Education. (2011)[76-bet].
2. Vandergrift, L., & Goh, C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. Routledge. (2012).[12-bet]
3. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching, Pearson Longman. (2012).[90-bet]
4. Nation, I. S. P., & Newton, J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. Routledge. (2009*)[79-bet]*
5. Flowerdew, J., & Miller, L. Second Language Listening: Theory and Practice. Cambridge University Press. . (2006]
6. Rost, M. “Teaching and Researching Listening” Pearson Education. (2011)[76-bet].
7. Vandergrift, L., & Goh, C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. Routledg 20112-yil

[6] Rost, M. “Teaching and Researching Listening” Pearson Education. (2011)[76-bet].

[7] Vandergrift, L., & Goh, C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. Routledg 20112-yil